

κώτερα ή ελευθερία έρμηνεύεται: 1) ώς άπουσία φόβου και έλπίδας, 2) ώς άναγωγή τής ανάγκης σέ βούληση, 3) ώς αυτάρκεια και 4) ώς λύτρωση από τήν ελευθερία (σσ. 16-22). Ούσιαστικά όλες αυτές οί μορφές εκφράζουν τό ίδιο νόημα. Στο δεύτερο κεφ. (σσ. 31-42) εξετάζονται συγγενείς άπόψεις γιά τήν ελευθερία του Δημόνακτα, του Κύπριου κυνικού φιλοσόφου, και του Άνανύμου τής Έλληνικής Νομαρχίας, ένδ στό τρίτο κεφ. (σσ. 43-54) επισκοπούνται οί έννοιες του φόβου και τής έλπίδας σέ διάφορους αρχαίους και νεώτερους ή σύγχρονους φιλοσόφους και στοχαστές.

Στό Δεύτερο μέρος (σσ. 57-102) εξετάζονται βασικές έννοιες τής κοσμοθεωρίας του Καζαντζάκη, που έπιχειρεί —κατά τό πρότυπο του Νίτσε— νά καταργήση τή διάκριση ανάμεσα στό καλό και τό κακό. Ό Καζαντζάκης προσπαθει —έτσι νομίζει ό Γ. Κουμάκης— νά συμφιλιώσει τίς αντίθεσεις τής ζωής κατά τό παράδειγμα του Έρακλείτου, του Μάρξ, του Λένιν κ.ά. Στο πρώτο κεφ. του Δευτέρου μέρους (σσ. 57-68) θίγονται βασικές έννοιες τής φιλοσοφίας του και στό δεύτερο (σσ. 69-101) εκτίθεται ή κοσμοθεωρία του. «Πέρα από τό καλό και τό κακό», «ό κόσμος ώς θέληση και παράσταση», ή «άποτυχία και τό ναύαγιο», ή «άπαισιοδοξία ώς προβαθμίδα του μηδενισμού», ό «άγώνας», «άντιθέσεις», «μεταθητική», «θεωρία τής γνώσης», «μηδενισμός», «φιλοσοφική θεολογία», «κοινωνική φιλοσοφία» είναι μερικά από τά θέματα μιās παρόμοιας προβληματικής. Ειδική άναφορά γίνεται γιά τό «θάνατο του θεού» (σσ. 51-52) κ.ά., όπως και γιά τό μηδενισμό (σσ. 87-88) και τήν επικαιρότητα του Καζαντζάκη.

Τό βιβλίο του Γ. Κουμάκη παρουσιάζει ιδιαίτερο ένδιαφέρον, κυρίως γιati συγκεντρώνει μέ έπιτυχία γνώμες που σχετίζονται μέ εκείνες του Καζαντζάκη, ώστε νά γίνεται ευχερέστερη ή άποτίμηση τής πνευματικής του προσφοράς. Η διαπραγμάτευση του θέματος είναι τέτοια, ώστε νά συμβάλλει στήν προώθηση τής έρευνας γιά τή φιλοσοφία του Καζαντζάκη.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Φ. ΚΩΣΤΑΡΑΣ
ΕΠΙΚΟΥΡΙΚΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Saul Kripke, *Wittgenstein on Rules and Private Language. An Elementary Exposition*. Oxford, Basil Blackwell, 1982, pp. X + 150

Η εξέταση του περίφημου «έπιχειρήματος κατά τής ιδιωτικής γλώσσας» του Wittgenstein από έναν φιλόσοφο του διαμετρήματος του Κρίπκε άποτελεί ένα πραγματικό φιλοσοφικό γεγονός· και όχι μόνο γιά τούς ειδικά άσχολούμενους μέ τή φιλοσοφία του Wittgenstein. Μολονότι τό βιβλίο που παρουσιάζουμε έδώ είδε τό φώς τής δημοσιότητας πριν δύο περίπου χρόνια (τό 1982), οί θιασώτες τόσο του Κρίπκε όσο και του Wittgenstein είχαν τήν ευκαιρία νά ένδιατρίψουν στό μεγαλύτερο μέρος του ένα χρόνο πió πριν, όταν ό Irving Block περιέλαβε στό άνθολόγιό του μέ τίτλο *Perspectives on the Philosophy of Wittgenstein*, Oxford, Basil Blackwell, 1981, ένα τεραστίων διαστάσεων άρθρο του Κρίπκε (μέ τίτλο πάλι “Wittgenstein on Rules and Private Language”) που ήταν ούσιαστικά τό κύριο σώμα του παρόντος βιβλίου μέ έλάχιστες και έποουσιώδεις διαφοροποιήσεις. Ωστε τό ‘φιλοσοφικό γεγονός’ έχει ήδη ήλικία τριών έτών, διάστημα που επέτρεψε στό γνωστό φιλόσοφο και μελετητή του έργου του Wittgenstein, Peter Winch, νά εξαπολύσει πρόσφατα μιάν άρκετά δηκτική κριτική από τίς σελίδες του *Philosophical Quarterly* (Vol. 33, October 1983, pp. 398-404), διόλου κατώτερη από πλευράς ένδιαφέροντος από τό κρινόμενο έργο.

Στό βιβλίο αυτό δεν έχουμε μονάχα έναν άρμότερο άπόγονο του άρθρου που έξέδωσε ό Block τό 1981, αλλά και ένα έπίμετρο μέ τίτλο “ό Wittgenstein και οί άλλοι νόες” (114-115),

πού σχετίζεται στενά με τό κύριο θέμα. Τό κυρίως ἄρθρο χωρίζεται ὁ συγγραφέας σέ τρία μέρη: «Εἰσαγωγή» (1-6), «τό βιτγκενσταϊνικό παράδοξο» (7-54) καί «ἡ λύση καί τό ἐπιχείρημα κατά τῆς ἰδιωτικῆς γλώσσας» (55-113).

Ὁ Κρίκε ἐξομολογεῖται ὅτι τό περιώνυμο ἐπιχείρημα δέν τόν εἶχε ἀπασχολήσει καί πολὺ μέχρι τό 1962-3, μιά καί τοῦ φαινόταν «ἓνα κάπως χαλαρό ἐπιχείρημα πού ὀδηγοῦσε σ' ἓνα μᾶλλον ἀπαράδεκτο συμπέρασμα βασισμένο σέ ἀβέβαιες καί ἀμφιλεγόμενες προκείμενες» (1). Τό γεγονός ὅτι ἀπό τό 1962 καί μετὰ ἄρχισε νά τό θεωρεῖ σάν «ἓνα ἰσχυρό ἐπιχείρημα» ὀφείλεται κατά βάσιν στό γεγονός ὅτι ἔπαψε νά τό βλέπει στό νοηματικό περιβάλλον, πού οἱ προγενέστεροι μελετητές συνήθιζαν νά τό τοποθετοῦν. Ἡ ριζική ἀλλαγὴ στήν ἀντιμετώπιση τοῦ θέματος ὀφείλεται στό γεγονός ὅτι ὁ Κρίκε παύει νά θεωρεῖ κρίσιμη τῆ διασύνδεση τοῦ ἐπιχειρήματος μέ τὰ «αἰσθήματα» καί τῆ «γλώσσα τῶν αἰσθημάτων», διασύνδεση πού ὑποβάλλεται ἀπό τίς παραγράφους πού ἔπονται ἀμέσως τῆς §243 τῶν *Φιλοσοφικῶν ἐρευνῶν*. Κατά τῆ δική του γνώμη, «τό πραγματικό ἐπιχείρημα κατά τῆς ἰδιωτικῆς γλώσσας θά πρέπει ν' ἀναζητηθεῖ στίς παραγράφους πού προηγούνται τῆς §243», καί μάλιστα στήν §202, «ὅπου ἤδη τό συμπέρασμα διατυπώνεται σαφῶς» (3).

Στήν §202 ὁ Wittgenstein συνδέει τό θέμα τῆς «ἰδιωτικότητας» μ' ἐκεῖνο τοῦ νά εἶσαι σέ θέση «ν' ἀκολουθεῖς ἓναν κανόνα». Καί ἡ ἀποψη τοῦ Κρίκε εἶναι πῶς τό τελευταῖο βρίσκεται στήν καρδιά τοῦ ἐπιχειρήματος, καί πῶς τήν κύρια φωτεινὴ δέσμη τοῦ ἐρευνητικοῦ μας φανοῦ θά πρέπει νά τῆ ριζοῦμε σ' ἐκεῖνο πού ὀνομάζει «παράδοξο τοῦ ν' ἀκολουθεῖς ἓναν κανόνα».

Τό ἐνδιαφέρον στήν προσέλαση τοῦ θέματος ἀπό τόν Κρίκε βρίσκεται στό γεγονός ὅτι βλέπει τόν Wittgenstein νά διατυπώνει ἓνα «σκεπτικιστικό παράδοξο» τύπου Hume (62) — ὀχι βέβαια γνωσιολογικῆς ὑφῆς (21, 39)— γύρω ἀπό τήν ἔννοια τοῦ κανόνα. Βλέπει ἀκόμη τόν Wittgenstein νά προσφέρει καί μιά «σκεπτικιστική λύση» σ' αὐτό τό παράδοξο. Τό γεγονός ὅτι ὁ συγγραφέας τῶν *Ἐρευνῶν* ἐμφανίζεται νά προσφέρει λύσεις σέ προβλήματα ἤχη ἑπιπράτονα ἀκόμη καί στό αὐτί τοῦ ἴδιου τοῦ Κρίκε, ὁ ὁποῖος σπεύδει νά δηλώσει τίς ἐπιφυλάξεις του: «Μολονότι ἔχει κανεῖς τήν αἴσθηση ὅτι ὑπάρχει κάποιο πρόβλημα, ἡ αὐστηρή διατύπωσή του εἶναι δύσκολη... Ὑποπεύδομαι πῶς ἡ ἀπόπειρα νά διατυπώσω ἐπακριβῶς τό ἐπιχείρημα τοῦ Wittgenstein ἰσοδυναμεῖ μέχρις ἐνός σημείου μέ τό νά τό διαψεύσω. Πιθανόν, πολλές ἀπό τίς διατυπώσεις καί ἀναχτεύσεις τοῦ ἐπιχειρήματος νά γίνονται ἀπό μένα μ' ἓναν τρόπο πού ὁ ἴδιος ὁ Wittgenstein δέν θά ἐπιδοκίμαζε» (5).

Ἐνδιαφέρον παρουσιάζει ἀκόμη ἡ ἀποψη τοῦ Κρίκε ὅτι ὁ Wittgenstein «προτείνει μίαν εἰκόνα τῆς γλώσσας βασισμένη ὀχι σέ *συνθήκες ἀλήθειας* (truth conditions), ἀλλά σέ *συνθήκες ἀποφαντικότητας* (assertability or justification conditions)» (74).

Παράλληλα μέ τήν ἐπεξεργασία τοῦ ἐπιχειρήματος, θίγεται μιά πλειάδα σημαντικῶν θεμάτων πού σχετίζονται ἄμεσα ἢ ἕμμεσα μ' αὐτό. Τά περισσότερα ἀναπτύσσονται στίς πολυάριθμες (88 + 16) ὑποσημειώσεις τοῦ βιβλίου, μερικές ἀπό τίς ὁποῖες ξεπερνοῦν τίς δύο σελίδες. Ὑπάρχουν ἐκτεταμένες ἀναφορές στόν λειτουργισμό (Functionalism), στά προβλήματα πού σχετίζονται μέ μηχανές καί αὐτόματα (Turing machines εἰδικότερα) (26, 35, 39, 44, 48-9), στή θεωρία περὶ φυσικῶν γλωσσῶν τοῦ Donald Davidson, τήν ὁποία συσχετίζει μέ τό *Tractatus* (71), στή δική του θεωρία περὶ αἰσθητηριακῶν ὄντοτήτων (qualia), οἱ ὁποῖες εἶναι ἀναγνωρίσιμες ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἐξωτερικές τους ἐκδηλώσεις (102), στόν Chomsky καί στή μετασχηματιστικὴ γλωσσολογία (Transformational linguistics) γενικότερα (30, 72, 97), στόν Goodman καί στίς ἔννοιες χρωμάτων (20, 58, 62, 82, 84, 98), στή φιλοσοφία τῶν μαθηματικῶν, στόν Brouwer καί τήν ἔνορασιοκρατία (Intuitionism) (26, 80), στό δόγμα τῶν πεπερασμένων κριτηρίων (Finitism) (48, 106), στήν ἐπιστήμη τῆς συμπεριφορᾶς (Behaviourism) (48-9) καί σέ πολλά ἄλλα.

Δέ χωρεῖ ἀμφιβολία πῶς οἱ ὑπαινιγμοὶ πού κάνει ὁ Κρίκε τόσο γιά τόν 'σκεπτικισμό' τυ-

που Hume ή τύπου Berkeley (64) του Wittgenstein ή για τή *συμπάθειά* του προς τόν σολιμισμό (142), όσο και για κάποιαν 'εικόνα πού ό Wittgenstein έχει για τή γλώσσα' ή για κάποια *θεωρία* του περί ταυτότητας (identity), ή όποια δέν είναι *πλήρης* (145), θά άρκέσουν σέ πολλούς άπό τούς επιφανέστερους έρευνητές του έργου του αδστριακού φιλόσοφου, για να συγκαταλέξουν τόν Kripke μεταξύ εκείνων πού βλέπουν τή φιλοσοφία του Wittgenstein *άπό λάθος γωνία*. Κρίνοντας άπό τήν προηγούμενη συγγραφική δράση του Kripke, τολμώ να πώ ότι τό αντίθετο θά ήταν παράδοξο. 'Αλλά ό συγγραφέας του *Naming and Necessity* έχει άπόλυτη συνείδηση τών στόχων του· γι' αυτό τονίζει ότι «δέ θάπρεπε να νομισθεί πώς τό βιβλίο αυτό προβάλλει είτε τό έπιχείρημα του Wittgenstein είτε τό έπιχείρημα του Kripke· αλλά μάλλον τό έπιχείρημα του Wittgenstein, έτσι όπως ό Kripke τό συνέλαβε, έτσι όπως σ' εκείνον δημιούργησε ένα πρόβλημα» (5).

Μ' άλλα λόγια τό βιβλίο θά μπορούσε να επιγράφεται *Kripke's Wittgenstein*. (Και σ' αυτό θάταν άστοχο ν' άντιτείνει κανείς ότι «τελικά κάθε έρμηνεία είναι υποκειμενική» —έννοώντας πώς δέν έχουμε δικαίωμα να κάνουμε αξιολόγηση— γιατί αυτό θά έθετε έν άμφιβόλω τό αναμφίβολο δικαίωμά μας να μιλάμε για κακή ή για καλή *έρμηνεία* του έργου ενός φιλοσόφου).

Είναι σίγουρο πώς τό βιβλίο θά έχει περισσότερους άπολογητές άνάμεσα στους θιασώτες του Kripke παρά άνάμεσα σ' εκείνους του Wittgenstein. 'Αλλά ή αξία του συγγράμματος παραμένει φυσικά άνεπηρεάστη άπό τό κατά πόσον άποτελεί καλή ή κακή έρμηνεία του Wittgenstein. Σημειώνουμε άπλώς ότι τό κείμενο αυτό θά μπορούσε να είναι *παραπλανητικό* για τούς άναγνώστες εκείνους πού δέν έχουν άκόμη μιάν άρκετά άποκρυσταλλωμένη εικόνα του τύπου του βιτγκενσταϊνικού φιλοσοφείν.

ΚΩΣΤΗΣ Μ. ΚΩΒΑΙΟΣ

Ευαγγέλου Μουτσοπούλου: *Φιλοσοφικοί προβληματισμοί*, τόμος Γ', *Βιώματα και ένεργήματα*, 'Αθήνα 1984, 488 σσ.

Μετά τόν Α' τόμο τών *Φιλοσοφικών προβληματισμών* με υπότιτλο *Συνείδηση και δημιουργία*, 'Αθήνα 1971 και τόν Β' τόμο με υπότιτλο *Αναδρομές και αναδομήσεις*, 'Αθήνα 1978, ό καθηγητής Ε. Μουτσόπουλος δημοσίευσε φέτος τόν Γ' τόμο τών *Φιλοσοφικών προβληματισμών* με υπότιτλο *Βιώματα και ένεργήματα*. 'Ηδη ό υπότιτλος του έργου αυτού δηλώνει, ότι ό φιλοσοφικός στοχασμός του συγγραφέα είναι βιούμενος. Στην Είσαγωγή ό σ. άναπολεί τό δρόμο πού διήνυσε ό φιλοσοφικός του στοχασμός και τονίζει, ότι ή μουσική στάθηκε γι' αυτόν άφετηρία βίωσης σημαντικών έμπειριών πού τόν δόγησαν στή φιλοσοφία. Τήν φιλοσοφία του όρίζει ό σ. ως μιá *δυναμοκρατική και δομοκρατική συνειδησιοκρατία*. Τό κείμενό του, στό όποιο άποδίδει ό σ. μέχρι σήμερα θεμελιώδη σημασία και προς τό όποιο συγκλίνουν, όπως ό ίδιος γράφει, όλα τά μεταγενέστερα γραπτά του, γράφτηκε τό 1960 και δημοσιεύθηκε τό 1962 υπό τόν τίτλο *Χρονικά και καιρικά κατηγορία*. 'Ο σ. στό κείμενο αυτό μάς έδωσε πυκνές, βαρυσήμαντες και πρωτότυπες άναλύσεις του στατικού-χρονικού και του δυναμικού-καιρικού κατηγοριακού συστήματος και θεμελίωσε τή φιλοσοφία τής *καιρικότητας* με τήν άνάλυση τών έννοιών του *καιρού* και τής *προθετικότητας τής συνείδησης*. 'Ο στόχος του στοχασμού του είναι πάντοτε μιá αναδομητική σύλληψη τής πραγματικότητας με μετασχηματισμό τής χρονικότητας σέ *καιρικότητα* άπό τήν μύχια ούσία τής συνείδησης.

'Ο Ε. Μουτσόπουλος έπεξεργάζεται άκόμη μέχρι σήμερα (1984) τήν έννοια τής καιρικότητας σέ συνάρτηση με τήν έννοια τής χρονικότητας, άναφερόμενος προς τοϋτο στους τρεις βασικούς, κατά τήν άντίληψή του, χώρους τής φιλοσοφικής έρευνας ('Οντολογία, 'Επιστη-